

Modele oddziaływań między dwiema populacjami

Biomatematyka

Dr Wioleta Drobik-Czwarono

Układy równań różniczkowych zwyczajnych

Układ równań różniczkowych zwyczajnych

- Jest formą reprezentacji matematycznej **układów dynamicznych**, czyli modeli zjawisk przyrodniczych, których ewolucja jest zdefiniowana jednoznacznie dla warunków początkowych (model deterministyczny)

$$\begin{cases} \frac{dx(t)}{dt} = f(t, x(t), y(t)) \\ \frac{dy(t)}{dt} = g(t, x(t), y(t)) \end{cases}$$

- ▶ Warunek początkowy: $x(t_0)=x_0$, $y(t_0)=y_0$
- ▶ Funkcje f i g to zadane funkcje ciągłe trzech zmiennych: $t, x(t), y(t)$

Przykładowy model

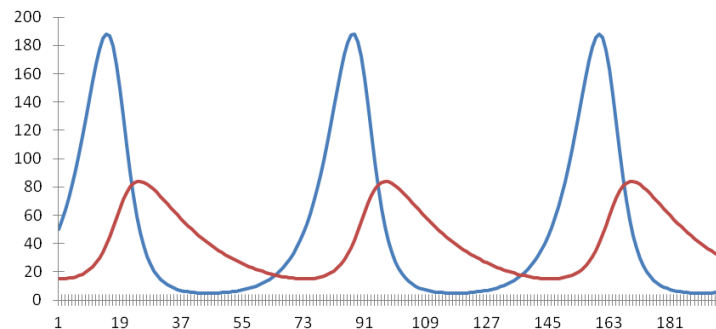
Model Lotki i Volterry reprezentowany przez układ dwóch równań różniczkowych. Niech:

$V = V(t)$ – stan populacji ofiar w chwili t

$P = P(t)$ – stan populacji drapieżników w chwili t

$$\begin{cases} \frac{dV}{dt} = rV - aVP \\ \frac{dP}{dt} = -sP + abVP \end{cases}$$

Rozwiązania:

Zmienne: t , V , P

Parametry: r , a , s , b

Warunek początkowy to początkowy stan populacji:

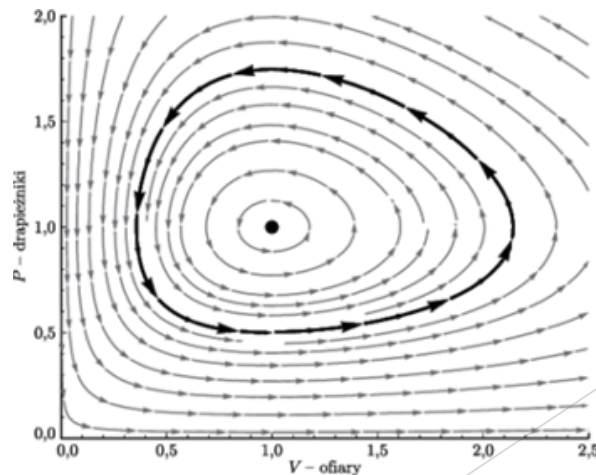
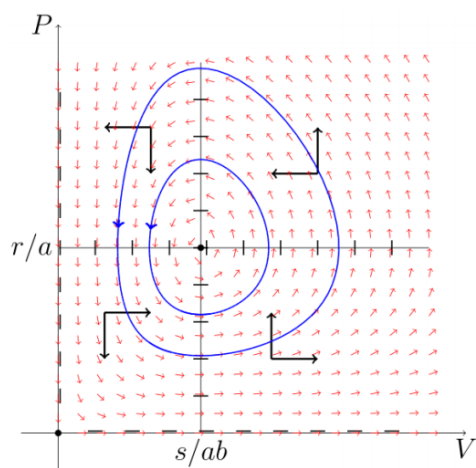
$$V(t_0) = V_0$$

$$P(t_0) = P_0$$

Układy równań różniczkowych zwyczajnych

► Portret fazowy

- Portret fazowy danego układu równań różniczkowych to zobrazowanie przebiegu rozwiązań w przestrzeni, gdzie **rozwiązania są krzywymi opisanymi lokalnie jako funkcje**, a przebieg w czasie (zmienna niezależna t) zaznaczamy strzałkami
- Inaczej: **zbiór trajektorii rozwiązań układu równań różniczkowych w przestrzeni** (na płaszczyźnie R^2)

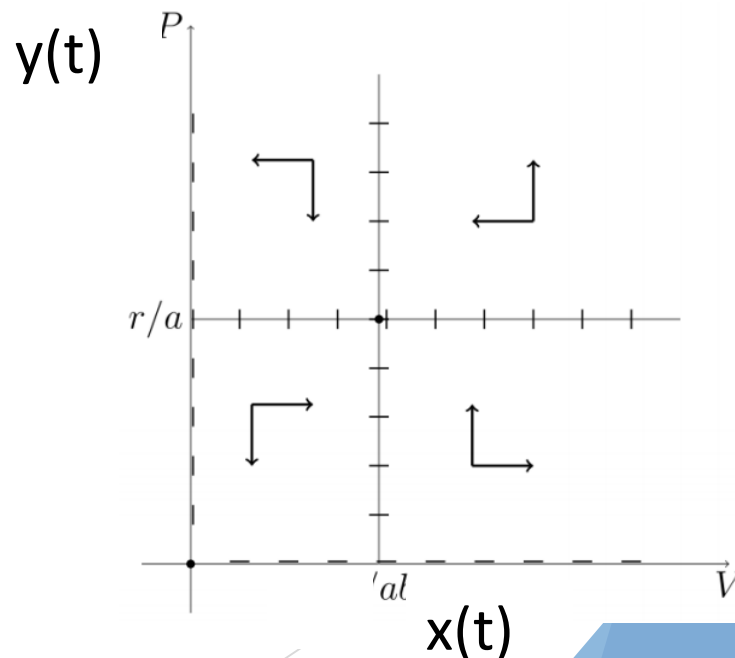
Układy równań różniczkowych zwyczajnych

► Portret fazowy

- Wyznaczenie zaczynamy od znalezienia **izoklin zerowych**, czyli zbiorów punktów płaszczyzny, które otrzymujemy przyrównując do zera prawe strony równań z układu równań, np. izoklina zerowa zmiennej x to $x'(t)=0$

$$\frac{dx(t)}{dt} = f(t, x(t), y(t)) = 0$$

$$\frac{dy(t)}{dt} = g(t, x(t), y(t)) = 0$$

Układy równań różniczkowych zwyczajnych

- ▶ Przykładowy portret fazowy wraz z przykładowymi krzywymi fazowymi oraz izoklinami

Wyznaczamy izokliny

$$\frac{dV}{dt} = rV - aVP = 0$$

Dla jakiego P zmiana V będzie równa 0?

$$rV = aVP$$

$$rV/aV = aVP/aV$$

$$r/a = P$$

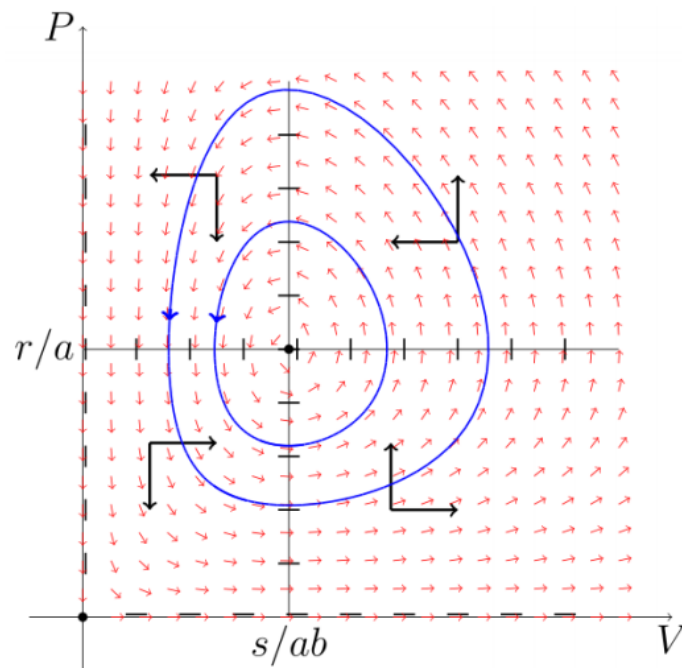
Dla jakiego V zmiana P będzie równa 0?

$$\frac{dP}{dt} = -sP + abVP = 0$$

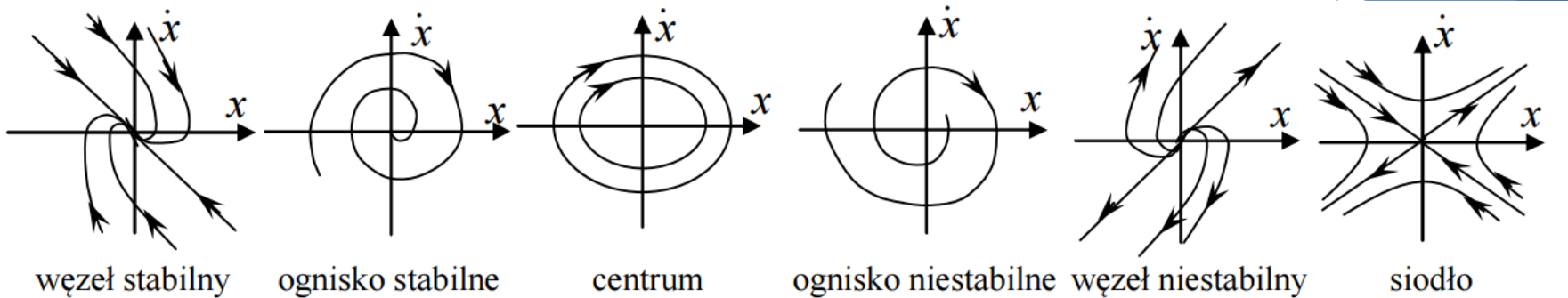
$$abVP = sP$$

$$abVP/abP = sP/abP$$

$$V = s/ab$$

Typy portretów fazowych układów liniowych

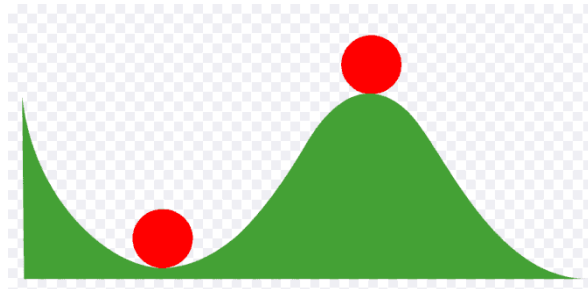
- ▶ Trajektoria prezentuje ewolucję stanu obiektu od określonego warunku początkowego
  - ▶ układ stabilny – rozwiązania układu równań dążą do punktu równowagi np. węzeł lub ognisko stabilne
  - ▶ układ niestabilny – rozwiązania układu równań oddala się od punktu równowagi
- ▶ Kierunek zmian w czasie określamy na podstawie pochodnych funkcji tworzących układ równań

Stabilność stanu stacjonarnego

- ▶ Stan stacjonarny to punkt, w którym zeruje się pierwsze i drugie równanie układu

Układ stabilny

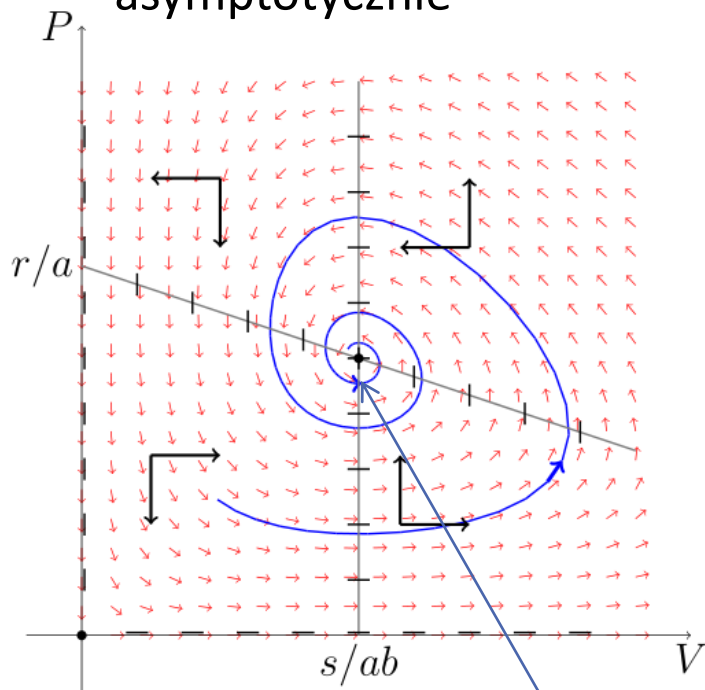

Układ niestabilny

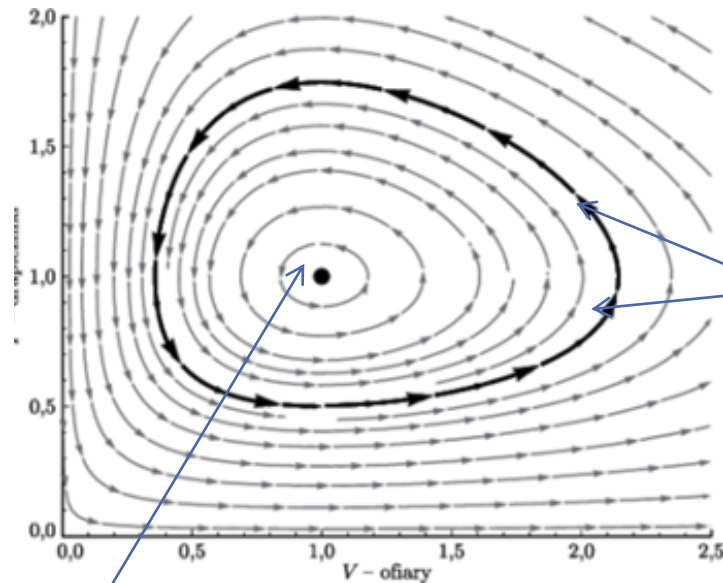
- ▶ Stan stacjonarny nazywamy **stabilnym w sensie Lapunowa**, jeżeli startując z pobliskiego warunku początkowego, trajektoria rozwiązania nie oddali się za bardzo od stanu stacjonarnego
- ▶ Stan stacjonarny nazywamy **stabilnym asymptotycznie**, jeżeli startując z pobliskiego warunku początkowego, trajektoria rozwiązania zbiega asymptotycznie do stanu stacjonarnego.

Portret fazowy i stan stacjonarny

Stan stacjonarny stabilny
asymptotycznie

Stan stacjonarny stabilny w
sensie Lapunowa

przebieg
w czasie

punkt
stacjonarny

Rozwiązanie równań różniczkowych

- ▶ Równania różniczkowe mogą być rozwiązane:
  - ▶ **analitycznie** – otrzymujemy rozwiązanie **dokładne**, wymaga zastosowania znanych wzorów i przekształceń algebraicznych
    - ▶ Dla wielu równań nie istnieje rozwiązanie analityczne!

$$\frac{dN}{dt} = rN \left(1 - \frac{N}{K}\right) \longrightarrow \int \frac{dN}{N(1 - \frac{N}{K})} \longrightarrow N_t = \frac{K}{1 + \left(\frac{K - N_0}{N_0}\right) e^{-r(T-t_0)}}$$

- ▶ **numerycznie** – otrzymujemy rozwiązanie z założoną dokładnością, polega na stosowaniu kolejnych przybliżeń

Numeryczne rozwiązanie równań różniczkowych

- ▶ Równania różniczkowe zwyczajne

$$\frac{dy(t)}{dt} = f(t, y(t))$$

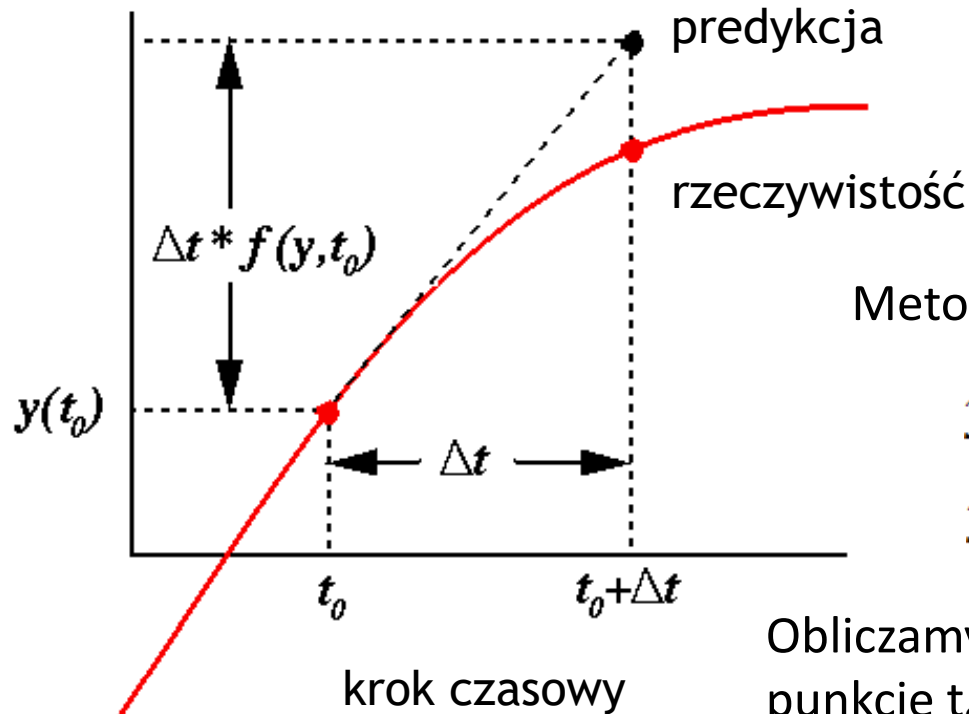
$$y(t_0) = y_0$$

- ▶ Z warunkiem początkowym
- ▶ Rozwiązanie numeryczne polega na wyznaczeniu dyskretnych wartości $y_n = y(t_n)$ na podstawie pochodnej, gdzie $n = 1, 2, \dots$. Kolejne punkty znajdują się w odległości h (krok całkowania)

Rozwiązanie równań różniczkowych

- Obliczamy wartość x w późniejszym czasie używając równania:

$$y(t_0 + \Delta t) = y(t_0) + \Delta t f(y(t_0))$$

Metoda Eulera

$$y_1 = y_0 + hf(y(t_0))$$

$$y_2 = y_1 + hf(y(t_1))$$

Obliczamy pochodną w punkcie t_0 i dokonujemy ekstrapolacji na cały krok czasowy

Rozwiązanie równań różniczkowych

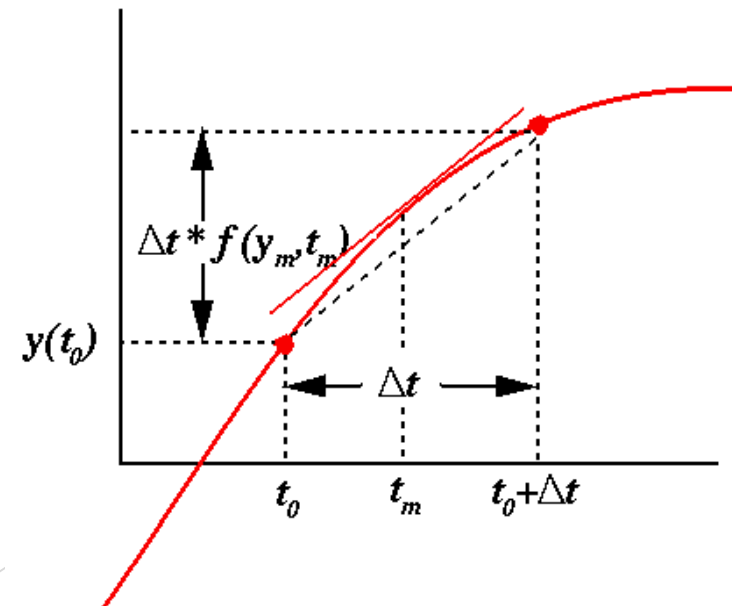
- ▶ Ulepszenie metody Eulera → metoda Runge-Kutty (R-K) drugiego rzędu
  - ▶ Pochodna jest obliczana w środku kroku czasowego

$$k_1 = hf(t_{n-1}, y_{n-1})$$

$$k_2 = hf\left(t_{n-1} + 0,5h, y_{n-1} + \frac{k_1}{2}\right)$$

$$y_n = y_{n-1} + k_2$$

Krok czasowy można nazwać
krokiem całkowania: $h = \Delta t$

Modele oddziaływań między dwoma populacjami

Współzawodnictwo gatunków

- ▶ Dwa gatunki N_1 oraz N_2 konkurują o to samo pożywienie
- ▶ Wielkość populacji obydwu gatunków zależy od ilości dostępnego pożywienia
- ▶ Zużycie pożywienia (Z) jest proporcjonalne do liczebności gatunków

$$Z = h_1 N_1 + h_2 N_2$$

h_1, h_2 – współczynniki jednostkowego zużycia pożywienia gatunków N_1 i N_2

- ▶ Współczynniki wzrostu populacji obu gatunków w idealnych warunkach wynoszą $\xi_i > 0$, z kolei w wyniku zużycia pożywienia zmniejszają się o $\Upsilon_i Z$

Współzawodnictwo gatunków

Niech:

$N_1 = N_1(t)$ – zagęszczenie N_1 w chwili t

$N_2 = N_2(t)$ – zagęszczenia N_2 w chwili t

$$\begin{cases} \frac{dN_1}{dt} = (\varepsilon_1 - \gamma_1(h_1N_1 + h_2N_2))N_1 \\ \frac{dN_2}{dt} = (\varepsilon_2 - \gamma_2(h_1N_1 + h_2N_2))N_2 \end{cases}$$

► Współczynniki wzrostu populacji

$$\lambda_i = \varepsilon_i - \gamma_i(h_1N_1 + h_2N_2) \longrightarrow \begin{cases} \frac{dN_1}{dt} = \lambda_1N_1 \\ \frac{dN_2}{dt} = \lambda_2N_2 \end{cases}$$

Megafauna australijska

- ▶ Australia: Brak dużych stałocieplnych drapieżników, przy jednocześnie dużej populacji drapieżników zmiennocieplnych
- ▶ Pod koniec plejstocenu wielkie wymieranie dotknęło zwierzęta z całego globu, ale wszędzie – poza Australią – przetrwało wiele gatunków ssaków, w tym drapieżnych, osiągających dużą masę
- ▶ Dlaczego duże drapieżne torbacze wyginęły w Australii?

Flannery T. 1993. The case of missing meat eaters. *Nature History* 93 (6): 40
Foryś i Matejek, 2014, www.deltami.edu

Megafauna australijska

- ▶ W plejstocenie megafauna australijska uległa wymarciu. Hipotezy:
  - ▶ Niewielkie rozmiary kontynentu – mała przestrzeń życiowa?
  - ▶ Małe mózgi torbaczy uniemożliwiły wyewoluowanie w skuteczne drapieżniki?
  - ▶ Australijscy roślinożercy są zmuszeni żyć w dużo większym rozproszeniu niż na innych kontynentach (ograniczone zasoby pokarmowe)

Faworyzowane są drapieżniki o mniejszych rozmiarach ciała lub wolniejszym metabolizmie

Megafauna australijska

- ▶ Drapieżniki stałocieplne a zmiennocieplne?
  - ▶ Kręgowce zmiennocieplne mają 6 razy mniejsze zapotrzebowanie na energię niż torbacze, a dziesięć razy mniejsze niż łożyskowce. Gady potrafią przetrwać bez pokarmu znacznie dłużej niż ssaki – nie ma konieczności utrzymania ciepłoty ciała
  - ▶ Lew workowaty, wymarł w plejstocenie ~45 tys lat temu - potrzebował 6 razy więcej upolowanych ofiar niż ówczesny krokodyl (*Quinkana*), duże węże (*Wonambi*) czy jaszczurki (*Megalania*)

Model Lotki-Volterry

- ▶ Umożliwiają uwzględnienie interakcji między dwiema populacjami
- ▶ Najstarszy znany model:
- ▶ Lata 20-ste XX wieku: model drapieżnik – ofiara – niezależnie przez Lotke i Volterre

1920 rok
Model
biochemiczny -
zmiana stężeń
dwóch
reagujących ze
sobą substancji
chemicznych

Alfred James Lotka

Vito Volterra

1926 rok
Model
populacyjny -
wzrost populacji
ryb drapieżnych w
Adriatyku po
ograniczeniu
połowów w trakcie
I wojny światowej

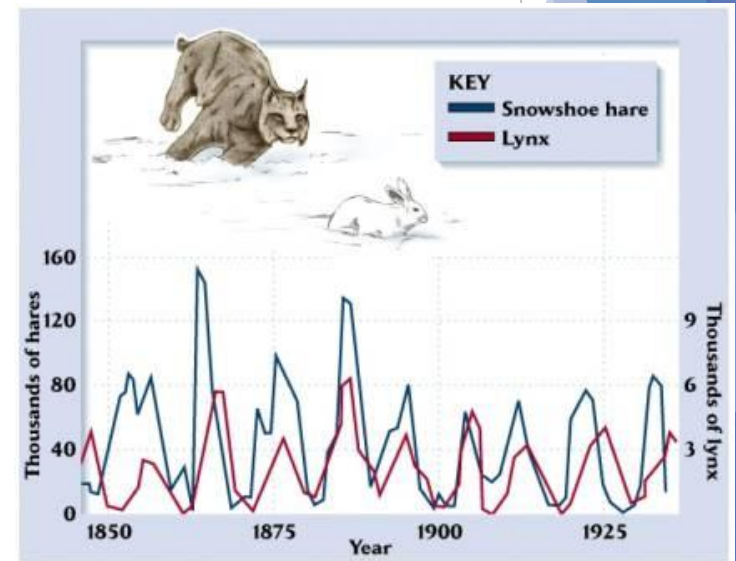

Model Lotki-Volterra

- ▶ Model dotyczy zmian liczebności populacji dwóch gatunków:
  - ▶ **ofiar** (ang. prey)
  - ▶ **drapieżników** (ang. predator) żywiących się osobnikami pierwszego gatunku.

<https://www.math.duke.edu/education/webfeats/Word2HTML/Predator.html>

<http://mathnathan.com/2010/12/predator-prey-model/>

Założenia modelu Lotki-Volterra

- ▶ W ekosystemie występują **dwa gatunki**, przy czym osobniki drugiego gatunku (ofiary, V) stanowią pożywienie osobników pierwszego gatunku (drapieżników, P)
  - ▶ Zagęszczenie populacji ofiar oznaczamy przez **V(t)**, a zagęszczenie populacji drapieżników oznaczamy przez **P(t)**

- ▶ Jeżeli:

- ▶ $V(t) = 0 \rightarrow$ brak ofiar oznacza śmierć drapieżników

$$\frac{dP}{dt} = -sP$$

- ▶ $P(t) = 0 \rightarrow$ brak drapieżników oznacza niekontrolowany (wykładniczy) wzrost populacji ofiar

$$\frac{dV}{dt} = rV$$

- ▶ $V(t) > 0$ oraz $P(t) > 0 \rightarrow$ drapieżniki polują na ofiary

Założenia modelu Lotki-Volterra

- ▶ Ofiary rozmnażają się niezależnie od polowań drapieżników co jest reprezentowane przez rV
- ▶ Polowanie jest możliwe tylko przy bezpośrednim kontakcie – liczba kontaktów jest proporcjonalna do liczebności obu gatunków VP
  - ▶ Ofiar ubywa proporcjonalnie do liczby spotkań co jest reprezentowane przez aVP gdzie a informuje o skuteczności polowań
- ▶ Drapieżnik zyskuje energie po upolowaniu ofiary, z czego część przeznaczona jest na rozmnażanie (b) co jest reprezentowane przez $abVP$

Model Lotki-Volterra

Niech:

$V = V(t)$ – zagęszczenie ofiar w chwili t

$P = P(t)$ – zagęszczenia drapieżników w chwili t

The diagram shows the Lotka-Volterra model equations with arrows indicating the meaning of each term:

$$\left\{ \begin{array}{l} \frac{dV}{dt} = rV - aVP \\ \frac{dP}{dt} = -sP + abVP \end{array} \right.$$

Arrows point from the text descriptions to the corresponding terms in the equations:

- rV : wewnętrzna dynamika rozwoju populacji ofiar
- $-aVP$: prawdopodobieństwo spotkania się obu gatunków
- $-sP$: część energii z upolowanej biomasy, którą drapieżnik przeznacza na rozród
- $abVP$: wewnętrzna dynamika populacji drapieżników (spadek populacji)

r – współczynnik rozrodczości ofiar

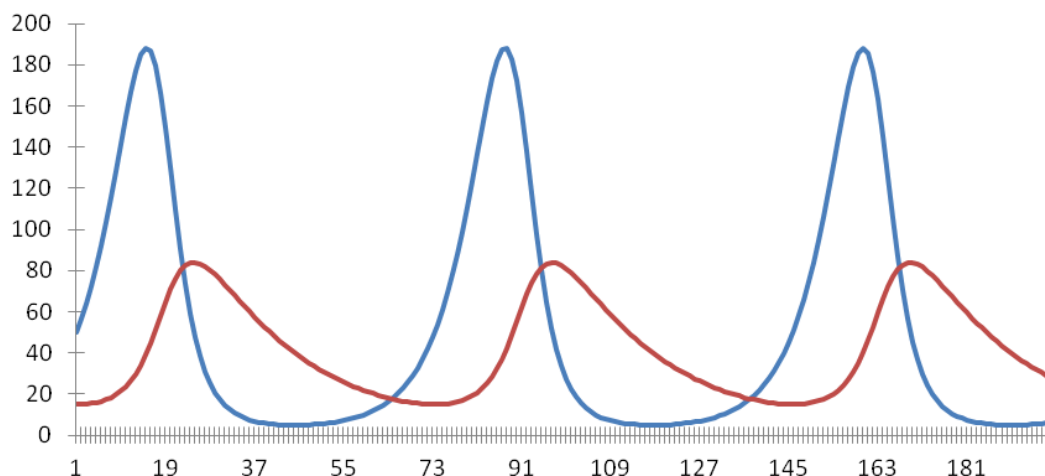
a – współczynnik skuteczności polowań (interpretowany również jako biomasa upolowanych ofiar)

b – współczynnik rozrodczości drapieżników (na jednostkę upolowanej ofiary)

s – współczynnik śmiertelności drapieżników

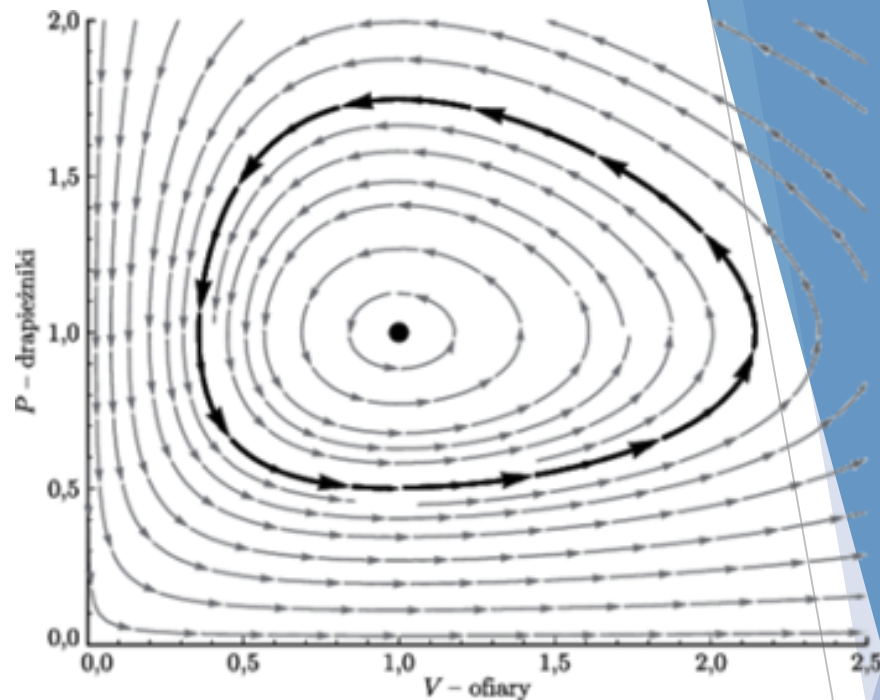
Analiza asymptotyki rozwiązań układu równań

- ▶ Rozwiązaniem są funkcje **okresowe** (krzywe zamknięte na portrecie fazowym) **przesunięte w czasie**
- ▶ Równania oscylują wokół **dodatniego stanu stacjonarnego**, a ich wartości średnie są równe współrzędnym tego punktu niezależnie od trajektorii, czyli także od warunku początkowego (**prawo zachowania średnich**)

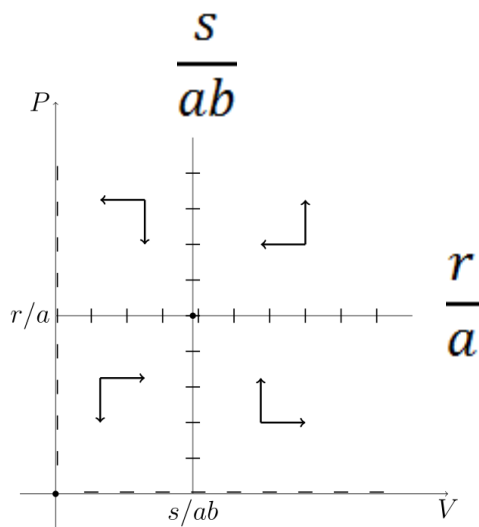

Portret fazowy

Wyróżniony cykl
odpowiada
warunkowi
początkowemu:
 $V(t_0) = 1$
 $P(t_0) = 0,5$

Dodatni stan stacjonarny układu – średnie są równe współrzędnym

$$(\bar{V}, \bar{P}) = \left(\frac{s}{ab}, \frac{r}{a} \right)$$

DLACZEGO POPULACJA RYB DRAPIEŻNYCH W ADRIATYKU WZROSŁA PO WOJNIE?

- ▶ Z modyfikacją uwzględniającą odłów

$V = V(t)$ – zagęszczenie ofiar w chwili t

$P = P(t)$ – zagęszczenia drapieżników w chwili t

$$\begin{cases} \frac{dV}{dt} = (r - d)V - aVP \\ \frac{dP}{dt} = -(s + d)P + abVP \end{cases}$$

Zakładamy

- takie samo tempo odławiania dla drapieżników i ofiar

- odłowy nie prowadzą do zagłady gatunku czyli $d < r$

r – współczynnik rozrodczości ofiar

a – współczynnik skuteczności polowań (interpretowany również jako biomasa upolowanych ofiar)

b – współczynnik rozrodczości drapieżników (na jednostkę upolowanej ofiary)

s – współczynnik śmiertelności drapieżników

d – współczynnik odłowu

Dlaczego populacja ryb drapieżnych w Adriatyku wzrosła po wojnie?

- ▶ Aby populacja nie wyginęła odłowy muszą być dokonane tak aby $d < r$.
  - ▶ Przy zbyt intensywnych odłowach, $d > r$, $\frac{dV}{dt} < 0$ dla wszystkich t , populacja ofiar ginie
  - ▶ Gdy $d < r$ dostajemy równanie Lotki-Volterry ze zmienionymi współczynnikami, a odławiane populacje mają średnie zagęszczenia równe:

$$V_{\text{śr}}^{\text{odławiane}} = \frac{s + d}{ab} > V_{\text{śr}} \quad P_{\text{śr}}^{\text{odławiane}} = \frac{r - d}{a} < P_{\text{śr}}$$

DLACZEGO POPULACJA RYB DRAPIEŻNYCH W ADRIATYKU WZROSŁA PO WOJNIE?

- ▶ Odławianie powoduje **zmniejszenie średniej liczebności populacji drapieżników i zwiększenie średniej liczebności populacji ofiar**
  - ▶ Należy uważać przy ingerencji w ekosystem, np. tępiąc szkodniki
- ▶ Przy zaprzestaniu połowów populacje wróciły do naturalnego stanu i liczebność drapieżników wzrosła

Model Lotki-Volterra

► Krytyka modelu:

- Brak stabilności strukturalnej → niewielka zmiana prawej strony równania może prowadzić do radykalnych zmian w dynamice rozwiązań
- Rozwiązania układu oscylują w taki sposób, że wzrost populacji drapieżników może wyprzedzać wzrost populacji ofiar co nie jest obserwowane w naturze
- Nie uwzględnia szeregu istotnych zmiennych
  - Wewnętrzna dynamika populacji ofiar zgodna z modelem Malthusa – brak zależności od zagęszczenia
  - Brak konkurencji międzygatunkowej
  - Brak mechanizmów obronnych u ofiar – np. kryjówek

Ryś kanadyjski a zając snowshoe

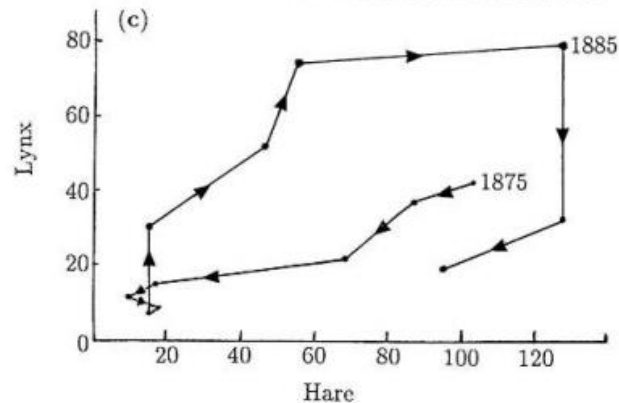
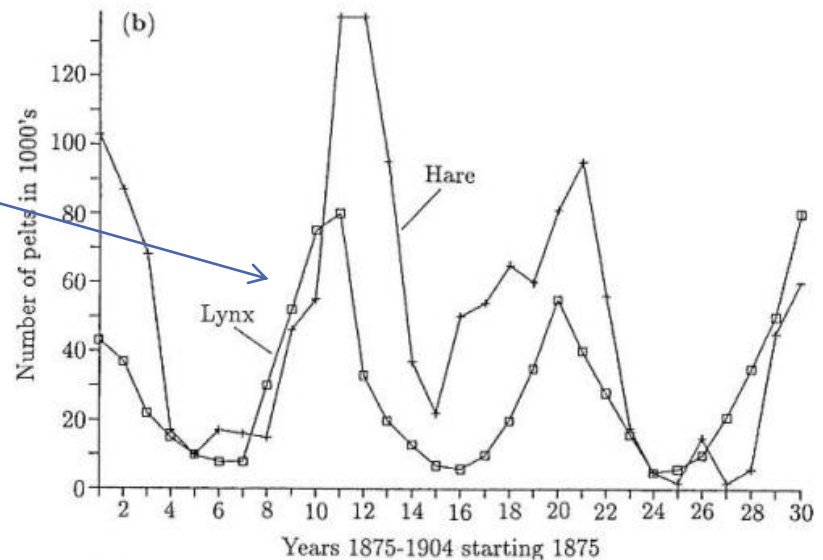
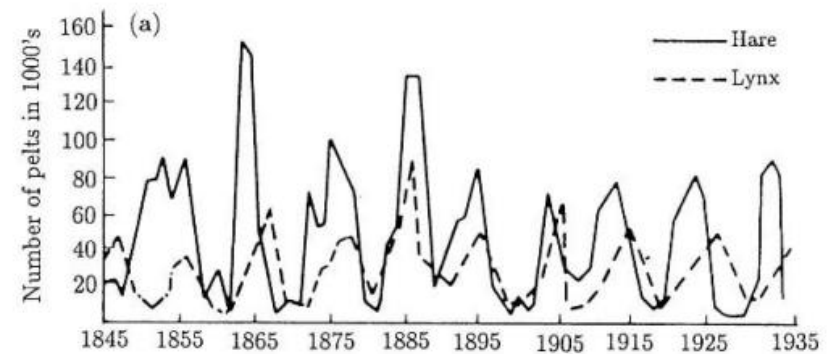
Na podstawie danych skupu skór z lat 1845 - 1930 przez Kompanię zatoki Hudsona.

Problemy z interpretacją: oscylacja liczebności rysi wyprzedza zające

Zające polują na rysie?

Zające zarażają rysie śmiertelną chorobą?

Problem ze zbieraniem danych – wpływ traperów?

MODEL LOTKI-VOLTERRY

z ograniczoną pojemnością środowiska dla ofiar

- ▶ Zasadnicze znaczenie w środowisku australijskim
- ▶ Podstawowy model Lotki-Volterra zakłada **nieograniczoną pojemność środowiska** dla ofiar
- ▶ Niewielka liczebność drapieżników prowadzi do gwałtownego wzrostu populacji ofiar i przyczynia się do okresowości rozwiązań
- ▶ Zakładając, że pojemność środowiska jest ograniczona wprowadzamy **równanie logistyczne** zamiast wykładniczego dla wzrostu populacji ofiar

MODEL LOTKI-VOLTERRY

z ograniczoną pojemnością środowiska dla ofiar

- Z modyfikacją uwzględniającą ograniczoną pojemność środowiska dla ofiar

$V = V(t)$ – zagęszczenie ofiar w chwili t

$P = P(t)$ – zagęszczenia drapieżników w chwili t

$$\begin{cases} \frac{dV}{dt} = rV \left(1 - \frac{V}{k}\right) - aVP \\ \frac{dP}{dt} = -sP + abVP \end{cases}$$

r – współczynnik rozrodczości gatunku ofiar

a – współczynnik skuteczności polowań (interpretowany również jako biomasa upolowanych ofiar)

b – współczynnik rozrodczości drapieżników (na jednostkę upolowanej ofiary)

s – współczynnik śmiertelności drapieżników

k – pojemność środowiska dla gatunku ofiar

MODEL LOTKI-VOLTERRY

Z OGRANICZONĄ POJEMNOŚCIĄ ŚRODOWISKA DLA OFIAR

- ▶ Z modyfikacją uwzględniającą ograniczoną pojemność środowiska dla ofiar
  - ▶ W populacji ofiar oprócz procesu rozrodczości występuje konkurencja o zasoby modelowana za pomocą funkcji kwadratowej
  - ▶ Zmiana izokliny dla drapieżników

$$\bar{P} = \frac{r}{a} \longrightarrow \bar{P} = \frac{r}{a} - \frac{r}{ak}V$$

MODEL LOTKI-VOLTERRY

Z OGRANICZONĄ POJEMNOŚCIĄ ŚRODOWISKA DLA OFIAR

- ▶ Liczba stanów stacjonarnych jest zależna od k
  - ▶ Gdy pojemność środowiska jest niewielka $k \leq s/ab$ - występują dwa rozwiązania stacjonarne:
    - A. Liczebności populacji wynoszą 0 osobników (0,0)
    - B. Populacja ofiar dąży do liczebności k ($k, 0$), populacja drapieżników wymiera (liczebność ofiar jest zbyt mała aby populacja drapieżników mogła się wyżywić)
  - ▶ C. Gdy pojemność środowiska jest duża $k > s/ab$ – istnieją trzy rozwiązania stacjonarne A, B oraz wynikające z prawa zachowania średnich
  - ▶ Gdy $k=s/ab$ rozwiązania B i C pokrywają się

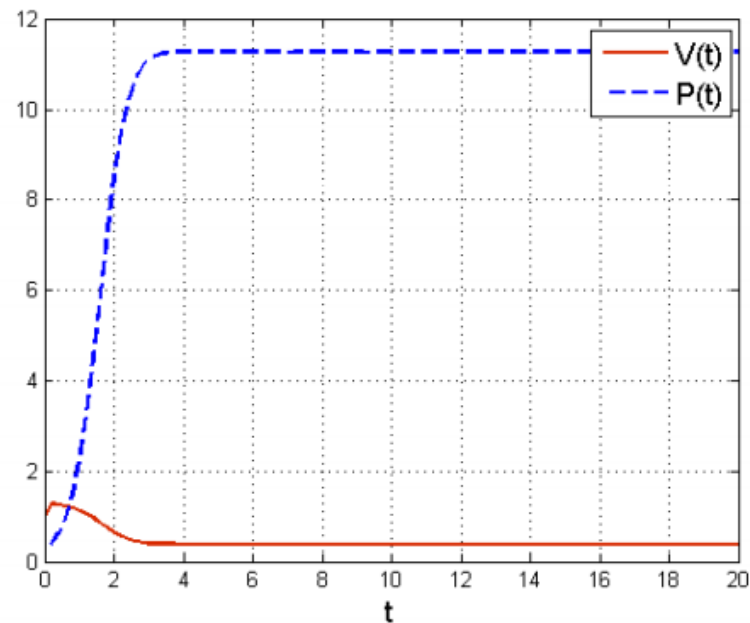
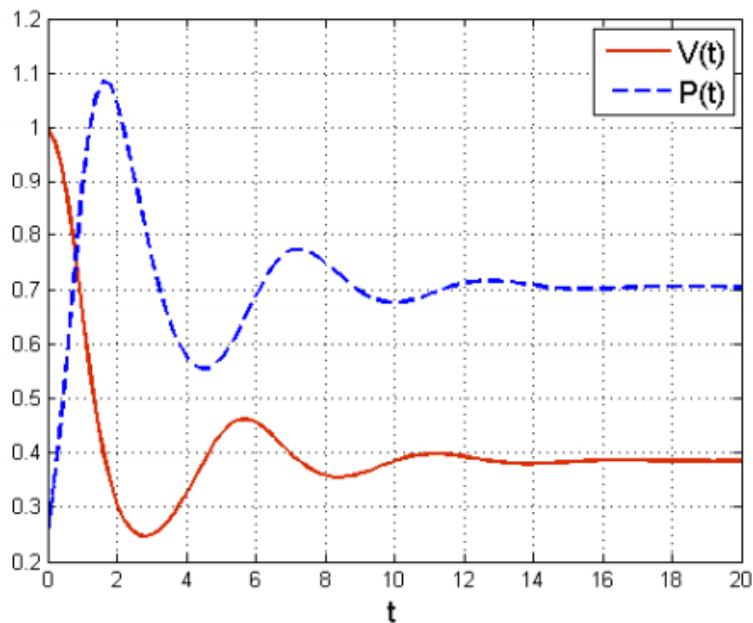
MODEL LOTKI-VOLTERRY

z ograniczoną pojemnością środowiska dla ofiar

- Jeżeli rozwiązanie stacjonarne istnieje $k > s/ab$ jest ono globalnie stabilne dla wszystkich dodatnich warunków początkowych
- Wraz z upływem czasu liczebności gatunku ofiar i drapieżników zbiegają się do wielkości określonych przez współrzędne rozwiązania stacjonarnego C

$$C = \left(\frac{s}{ab}; \frac{r}{a \left(1 - \frac{a}{abK} \right)} \right)$$

- Obydwa gatunki współwystępują w środowisku

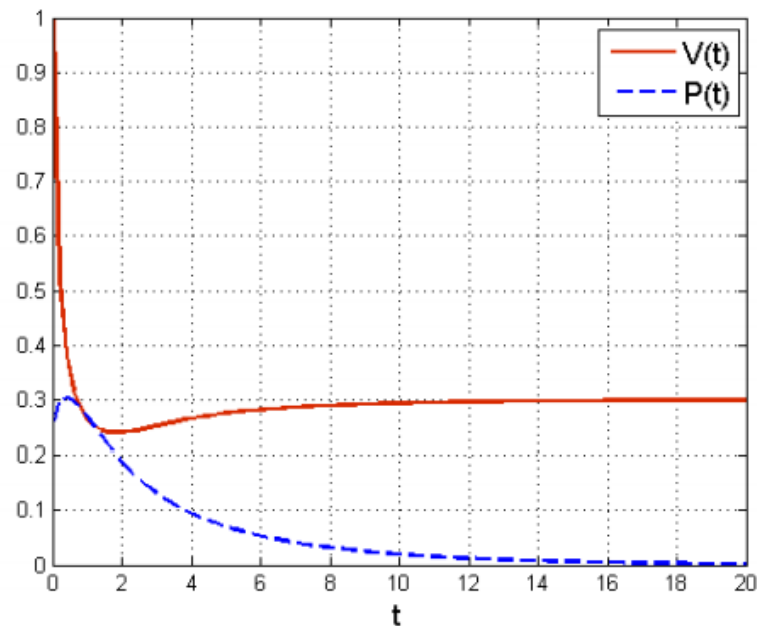
Przebieg przykładowych rozwiązań układu.

Wykresy na górze – istnieje dodatni stan stacjonarny

$$k > \frac{s}{ab}$$

Wykres na dole – nie istnieje dodatni stan stacjonarny

$$k \leq \frac{s}{ab}$$

Drapieżniki stałocieplne a zmiennocieplne w Australii

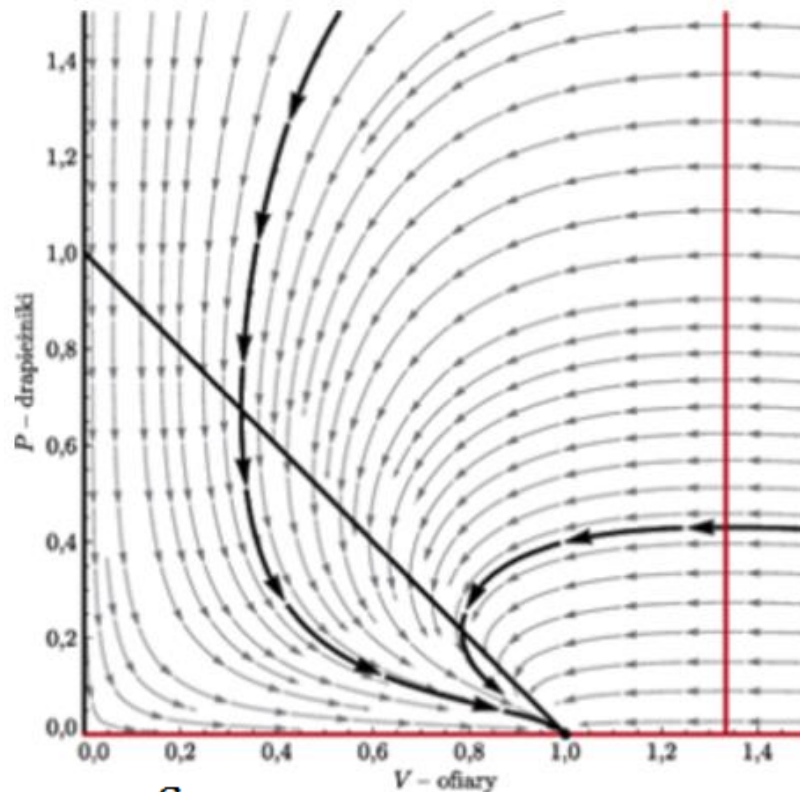
- ▶ Współczynniki **r** i **k** opisują populację ofiar i pozostają stałe dla różnych gatunków drapieżników
- ▶ Dwa zestawy parametrów dla drapieżników:
  - ▶ zmiennocieplne: a_1 , **b_1** , s_1
  - ▶ stałocieplne: a_2 , **b_2** , s_2
- ▶ Parametr **b** opisuje część energii pozyskanej z upolowanej ofiary na rozród
  - ▶ Zwierzęta zmiennocieplne mogą przeznaczyć więcej energii na reprodukcję, czyli będą miały większą wartość współczynnika **b**

MODEL LOTKI-VOLTERRY Z OGRANICZONĄ POJEMNOŚCIĄ ŚRODOWISKA DLA OFIAR

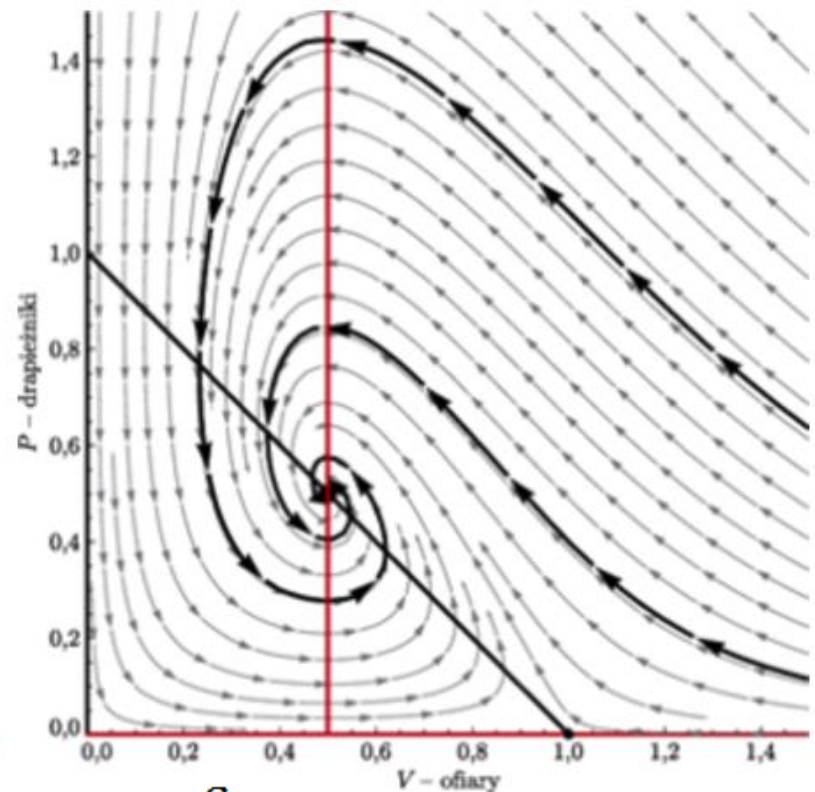
$b=0,75$

$r=2; k=1; a=1; s=1$

$b=2$

$k \leq \frac{s}{ab}$ drapieżnik stałocieplny

$k > \frac{s}{ab}$ drapieżnik zmiennocieplny

Literatura

- ▶ Foryś U. 2005. Matematyka w biologii, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa.
- ▶ Foryś U., Matejek P. 2014. O pewnym ciekawym zastosowaniu modelu drapieżnik-ofiara. deltami http://www.deltami.edu.pl/temat/matematyka/zastosowania/2014/08/02/O_pewnym_ciekawym_zastosowaniu_m/
- ▶ Rudnicki R. 2015. Dynamika populacyjna. Monografia. http://www.mimuw.edu.pl/~biolmat/Dynam_po.pdf
- ▶ Sharov A. 2015. Quantitative population ecology – lecture notes. <http://alexei.nfshost.com/PopEcol/>
- ▶ Wrzosek D. 2014. Matematyka dla biologów. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Dziękuję za uwagę